

Οι εν Ελλάδι «σαινσιμονικοί κύκλοι».
Η περίπτωση των αδελφών Σούτσων
και του Φραγκίσκου Πυλαρινού

ΣΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ ΑΥΤΗ ΔΙΕΡΕΥΝΑΤΑΙ Η ΔΙΑΧΥΣΗ των σαινσιμονικών ιδεών στους κύκλους των Ελλήνων λογίων κατά την περίοδο της οθωνικής απολυταρχίας. Πιο συγκεκριμένα, μέσα από τη μελέτη του έργου των αδελφών Σούτσων αλλά και μιας σειράς άρθρων του Φραγκίσκου Πυλαρινού με τίτλο «Πολιτικά Μαθήματα», που φιλοξενούνται στην εφημερίδα *Ήλιος* του Παναγιώτη Σούτσου, ακολουθούμε τα ίχνη που άφησε το σαινσιμονικό κίνημα στην ελληνική ιστορία των ιδεών. Παράλληλα, εστιάζουμε στην πρόσληψη των ιδεών του σαινσιμονισμού και την προσαρμογή τους στα ελληνικά διανοητικά περιβάλλοντα.

Η σχέση του σαινσιμονισμού με τα ελληνικά πολιτικά και διανοητικά περιβάλλοντα ξεκινά από την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης με την άφιξη των μαθητών του Σαιν-Σιμόν στην Ελλάδα, ορόσημο της οποίας είναι η επεισοδιακή αποπομπή του Γκουστάβ Εϊχτάλ¹ από το Ναύπλιο, τον Ιούνιο του 1835, με την κατηγορία της συγκρότησης «Σαινσιμωνικής αίρεσης» με συνωμοτικούς σκοπούς.² Ενδιαμέσως, σε αυτά τα πρώτα χρόνια του ελληνικού βασιλείου, οι ιδέες του σαινσιμονισμού φαίνεται να ασκούν γοητεία σε μια σειρά από Έλληνες λόγιους με γαλλική παιδεία που έχουν συρρεύσει στο Ναύπλιο.

Ο σαινσιμονισμός είναι ένα πολυσχιδές και, ενίοτε, αντιφατικό, ιδεολογικό κίνημα που πέτυχε να συγκεράσει το βιομηχανικό και επιστημονικό πνεύμα με τα αιτήματα της χειραφέτησης των εργατών και της ανανέωσης των θρησκευτικών και ηθικών κωδίκων της μετεπαναστατικής Γαλλίας. Η οριοθέτηση και οι μετατοπίσεις του σαινσιμονικού κινήματος συνιστούν πρόκληση, γεγονός που αποτυπώνεται και στις ποικίλες σημασιοδοτήσεις του στο πέρασμα του χρόνου. Όταν ο Σαιν-Σιμόν πεθαίνει το 1825, οι συνεχιστές του ξεκινούν τη δική τους

περιπέτεια. Ο σαινσιμονισμός, ως ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο στην ιστορία του κοινωνικού στοχασμού, εγγράφεται βέβαια στη συνέχεια της σκέψης του Σαιν-Σιμόν, αναπτύσσοντας ωστόσο διαφορετικές στοχοθεσίες.

Είναι ξεκάθαρο ότι η Ελλάδα αποτελεί για τους σαινσιμονιστές έναν συμβολικό πόλο έλξης, είτε ως τόπος επανάστασης είτε ως νεοσύστατο κράτος. Φαντάζει ως ένας τόπος ιδεατός, ένα ξεχωριστό πεδίο δράσης για την εφαρμογή ουτοπικών ιδεών.³ Παράλληλα, είναι προφανές ότι το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, πέρα από τόπος δοκιμής νέων ιδεών, είναι και ένας πρόσφορος τόπος οικονομικών και επιχειρηματικών ευκαιριών, επενδύσεων σε νέες αγορές. Η δράση των σαινσιμονιστών μοιάζει να είναι η έμπρακτη εφαρμογή των απόψεων του ίδιου του Σαιν-Σιμόν, που υποστηρίζει ότι η κοινωνική πρόοδος θα επιτευχθεί εκεί όπου θα κυριαρχήσουν οι περισσότεροι ταλαντούχοι στις επιστήμες, στις τέχνες και στη βιομηχανία, χρησιμοποιώντας βέβαια τις ικανότητές τους προς όφελος του κοινωνικού συνόλου.⁴

Οι ιδέες του σαινσιμονισμού συστήνονται στο ευρύτερο ελληνικό κοινό το 1833 όταν οι αδελφοί Σούτσοι αποφασίζουν να «φωτίσουν» τους πολίτες του Ναυπλίου. Εξάλλου, το Ναύπλιο του 1833 είναι ένας πολλά υποσχόμενος τόπος, ιδεολογικά αχαρτογράφητος, ένα πεδίο διάδοσης και δοκιμής νέων ιδεών. Σε αυτό το πλαίσιο της ιδεολογικής ρευστότητας διαμορφώνεται και μια ομάδα λογίων, η οποία ομνύει στο όνομα της προόδου και οραματίζεται, επηρεασμένη από τους εγκυκλοπαιδιστές, τον Σαιν-Σιμόν και τον Φουριέ, τη νέα βιομηχανική και προοδευτική κοινωνία. Είναι αρκετά παράδοξο το γεγονός ότι φορείς αυτών των ιδεών γίνονται δύο φαναριώτες ποιητές που θα ταυτιστούν αργότερα στην συλλογική μνήμη με την γλωσσική συντήρηση και τον μεγαλοϊδεατισμό.⁵ Οι αδελφοί Σούτσοι είναι τυπική περίπτωση φαναριωτών λογίων, οι οποίοι έζησαν και εργάστηκαν εντός του ελληνικού βασιλείου αλλά σπούδασαν στο Παρίσι, περιπλανήθηκαν στην Ευρώπη, συναντήθηκαν με τον Αδαμάντιο Κοραή⁶ και μαθητεύσαν δίπλα στον Γκυζώ, Βιλμαίν και Κουζέν.⁷

Ωστόσο, όσο και αν η πορεία των ιδεών των Σούτσων θα διολισθήσει σταδιακά στον αλυτρωτικό εθνικισμό και στον πολιτισμικό-γλωσσικό συντηρητισμό, οι δύο αυτοί τυπικοί λόγιοι της εποχής εκκινούν από μια διαφορετική διανοητική αφετηρία, κατά την οποία αναρωτιούνται, αμφισβητούσαν, στοχάζονταν και δοκίμαζαν απόψεις. Σε αυτό το κλίμα, οι Σούτσοι συστήνουν στο ελ-

ληνικό κοινό τον Σαιν-Σιμόν από τις στήλες της εφημερίδα *Ήλιος* το 1833, τονίζοντας το γεγονός ότι ήδη από το 1825 οι Έλληνες έχουν έρθει σε επαφή με τις εν λόγω ιδέες: «Το όνομα του Σαινσιμώνας έφθασεν από τα 1825 και εις την Ελλάδα· τα συγγράμματά του περιέτρεξαν τας χείρας πολλών Ελλήνων· αι νέαι ιδέαι των μας εξέπληττον». Στο ίδιο άρθρο σημειώνεται ότι «μαθηται του Σαινσιμώνας με γενειάδας μακράς ως οι αρχαίοι φιλόσοφοι διατρέχουν την Ελλάδα και υποκινούσιν έτι την περιέργειαν του κοινού».⁸

Την ίδια εποχή, γοητευμένος από τις ιδέες του σαινσιμονισμού φαίνεται να είναι και ένας άλλος Έλληνας που έχει ζήσει στο Παρίσι, ο Κεφαλλονίτης Φραγκίσκος Πυλαρινός, ο οποίος θα συνδέσει το όνομά του με την πρώτη εμφάνιση του όρου *socialism* στα ελληνικά αποδίδοντας τον ως *κοινωνισμό*. Πιο συγκεκριμένα, ο Πυλαρινός εκφωνώντας τη νεκρολογία του Κοραή αναφέρει χαρακτηριστικά: «Συ κριτικός βαθύς, και φιλόλογος πολυμαθής, επροσπάθησες μ' όλα τα φιλολογικά μέσα να διασπείρης εις τους κόλπους της πατρίδος την φιλοσοφικήν αποστολήν του 19ου αιώνας, την ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΝ λέγω, ΙΣΟΤΗΤΑ και ΚΟΙΝΩΝΙΣΜΟΝ».⁹

Ο Φραγκίσκος Πυλαρινός έχει σπουδάσει φιλοσοφία στο Παρίσι, έχει εντυπώσει στις θεωρίες του Σαιν-Σιμόν και συμμετάσχει στην Ελληνική Εταιρία του Παρισιού, όντας μεταξύ των οικείων του Αδαμάντιου Κοραή. Για ένα μικρό χρονικό διάστημα θα συμπορευτεί με τους Σούτσους, αφού ο εκδότης Παναγιώτης Σούτσος θα του παράσχει την δυνατότητα να προωθήσει στο ελληνικό κοινό τις ριζοσπαστικές, δημοκρατικές και φιλελεύθερες ιδέες του, οι οποίες αποτυπώνουν το ιδεολογικό κλίμα του σαινσιμονισμού. Έτσι, την άνοιξη του 1833, ο Π. Σούτσος αποφασίζει να δημοσιεύσει στην εφημερίδα *Ήλιος* που εκδίδει στο Ναύπλιο μια σειρά άρθρων του Φραγκίσκου Πυλαρινού με τίτλο «Μαθήματα Πολιτικά».

Μέσα από αυτή τη σειρά άρθρων του Πυλαρινού αλλά και το ευρύτερο έργο των αδελφών Σούτσων μεταγράφονται στην ελληνική πραγματικότητα οι ιδέες και οι «σχεδιασμοί» του σαινσιμονικού κινήματος, προσαρμοζόμενοι στα ζητούμενα του ελληνικού εθνικού κράτους. Οι σημαντικότερες θεματικές που συναντάμε στα εν λόγω κείμενα του Πυλαρινού, όπως και σε κάποια από τα κείμενα των Σούτσων, αφορούν στην έννοια της προόδου, την εκβιομηχάνιση, την θέση ή την «αποστολή» των γυναικών, τις έμφυλες και ταξικές διαιρέσεις,

τον ρόλο των εργατών στην κοινωνία, την ένωση της Ευρώπης και, εν τέλει, την ίδια την έννοια του «κοινωνισμού».

Έτσι, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αντιλήψεις που διατυπώνονται κυρίως στα φύλλα της εφημερίδας *Ήλιος* και αφορούν στο όραμα για την οικοδόμηση ενός νέου κοινωνικού συστήματος.¹⁰ Σε αυτόν τον κοινωνικό σχεδιασμό αναγνωρίζει κανείς τις απηχήσεις του σαινσιμονισμού. Το όραμα για μια κοινωνία ισότητας και προόδου τόσο των Σούτσων όσο και του Πυλαρινού έχει μια συγκεκριμένη δομή: πρόκειται για μια κοινωνία που θεμελιώνεται στην ειρηνική συνεργασία μεταξύ των «κλάσεων», δηλαδή των τάξεων των εργατών και των γεωργών, των εμπόρων και των βιοτεχνών: «Πασα κοινωνια δεν ειναι αλλο παρα συντροφιά εργατικων ανθρωπων, βοηθουμενων συναλληλως. Αυτοι οι εργατικοι ανθρωποι δυνανται να διαιρεθωσιν εις τρεις κλασεις, εις γεωργικους, εις βιομηχανικούς και εις εμπορους».¹¹

Η φράση «συντροφιά εργατικών ανθρώπων» παραπέμπει στους σαινσιμονιστές και στην εκ μέρους τους αναζήτηση των αρχών που θα επιτρέψουν στους ανθρώπους να αναπτύξουν μεταξύ τους συνεταιριστικούς δεσμούς, προκειμένου να οργανώσουν συλλογικά τις ικανότητές τους και να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους.¹² Η έμφαση που δίνουν οι σαινσιμονιστές στη συνεργασία είναι δεδομένη, καθώς θεωρούν ότι οι κοινωνικές διαφορές οφείλουν να λύνονται με μεσολάβηση της ηγεσίας και όχι να εκτρέπονται σε κοινωνική σύγκρουση. Αυτός είναι πράγματι ο ρόλος που επιφυλάσσει στην εξουσία ο Π. Σούτσος:

Και ιδού η γέννησις μιας άλλης τετάρτης κλάσεως, της κλάσεως των υπαλλήλων, εις την οποίαν εμπεριέχονται οι πολιτικοί, οι στρατιωτικοί και οι ναυτικοί, και συμπεριλαμβάνονται και οι ιερείς, ως εν είδος Νομοθετών και Δικαστών. Η κλάσις αυτή η τετάρτη είναι υπομίσθιος των τριών· επλάσθη, προς υπηρεσίαν των τριών· αλλά παρεκτρεπομένη, λησμονεί συχνάκις τον προορισμόν της, και καταφρονεί τας άλλας τρεις κλάσεις, και τας τυραννεί.¹³

Στο ίδιο κλίμα και την ίδια περίοδο ο Π. Σούτσος ανακοινώνει μέσα από την εφημερίδα του ότι βασικός του στόχος είναι «να διαχύση υπό μυθιστορικών σχήμα, ιδέας εμβριθείς και ωφελίμους περί γεωργίας, βιομηχανίας και φωτισμού».¹⁴ Επιπρόσθετα, ο Σούτσος τονίζει την έννοια της «εργασίας» αλλά πα-

ράλληλα αναδεικνύει και την έννοια της «βιομηχανίας», γεγονός που παραπέμπει στον Σαιν-Σιμόν, για τον οποίο η βιομηχανία (Industrie) αποτελεί την μοναδική πηγή του πλούτου της κοινωνίας και πόρο της ευημερίας της.¹⁵ Άλλωστε, είναι γνωστό ότι οι επίγονοι του Σαιν-Σιμόν φιλοδοξούσαν να κατευθύνουν τη δράση τους προς ένα κοινό σκοπό:¹⁶ την διαρκή πρόοδο της βιομηχανίας, της επιστήμης και των καλών τεχνών.¹⁷

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και ο Πυλαρινός, σε κείμενο του που δημοσιεύεται στις 31 Ιουλίου 1833, όπου αναφέρεται στην νομιμοποιητική σχέση εργασίας και ανθρώπινης αξίας: ο εργάτης είναι αυτός που παράγει τον κοινωνικό πλούτο, που υπερασπίζεται την πατρίδα, που στηρίζει υλικά το κράτος και την κοινωνία, αυτός που δίνει νόημα στον νόμο. Ο εργάτης, σύμφωνα πάντοτε με τον Πυλαρινό, είναι το πραγματικό, το ουσιαστικό θεμέλιο της κοινωνίας:

Ο μέλλων νόμος άλλην πολιτικήν αυθεντίαν δεν θέλει δέχεσθαι παρά την έκφρασιν της θελήσεως των εργατών της κοινωνίας· Διότι μόνοι αυτοί γνωρίζουν να εκτιμήσωσι την αξίαν της εργασίας και τα αποτελέσματά της· Μόνοι αυτοί προάγουν διά του καθημερινού ιδρώτος των τον της κοινωνίας πλούτον, αυτοί μόνοι υπερασπίζονται εις τας εφορμάς των εξωτερικών εχθρών το έδαφος της πατρίδος και χύνουν το αίμα των υπέρ της ελευθερίας, και αυτοί μόνοι βαστούν και πληρώνουν τα έξοδα της Κυβερνήσεως· Αυτοί τρέφουν τους πάντας, αυτοί είναι το παν, και αυτοί τα πάντα κάμνουν, και διά τούτο αυτοί είναι οι αληθείς και δίκαιοι ποιηταί του κοινωνικού νόμου· Αυτοί είναι ο Κυρίαρχος της κοινωνίας.¹⁸

Σύμφωνα με την αντίληψη που εκθέτει ο Πυλαρινός, η εργασία παράγει κοινωνικό πλούτο και οι εργάτες είναι αυτοί που μπορούν να εκτιμήσουν την αξία της παραγωγής τους. Η εργασία νοείται ως δικαίωμα αυτοεκπλήρωσης αλλά και ως απαλλαγή από τη βιοτική ανάγκη. Ο σκοπός της εργασίας εκπληρώνεται μόνο όταν κάθε εργαζόμενος απολαμβάνει ολόκληρο το προϊόν της εργασίας του, δίχως κανείς να του το υποκλέπτει. Η αναφορά του Πυλαρινού παραπέμπει στο περιοδικό των σαινσιμονιστών *Ο Παραγωγός* αλλά και τον ίδιο τον Σαιν-Σιμόν και τις διακηρύξεις περί συνεταιρισμού των εργαζομένων και την συνεργασία των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας.¹⁹

Το κοινωνικό σχέδιο των σαινσιμονιστών αναφέρεται ιδιαίτερω, εκτός από τους εργάτες, και στις γυναίκες. Ο Σαιν-Σιμόν μαζί με τον Σαρλ Φουριέ,²⁰ ασκώντας κριτική στην κοινωνία που προήλθε από τις διεργασίες της επαναστατικής περιόδου, είναι οι πρώτοι που θέτουν ουσιαστικά και ολοκληρωμένα το θέμα της ισότητας ανδρών και γυναικών σε όλες τις εκφάνσεις του δημόσιου και ιδιωτικού βίου. Το ουτοπικό σχέδιο αναδιάρθρωσης της κοινωνίας του Σαιν-Σιμόν ρητά αναφέρει ότι οι γυναίκες πρέπει να αποκτήσουν το εκλογικό δικαίωμα.²¹ Ο Φουριέ στο ίδιο πλαίσιο τονίζει μάλιστα πως ο βαθμός χειραφέτησης της γυναίκας είναι το φυσικό μέτρο της γενικής χειραφέτησης.

Για την χειραφέτηση της γυναίκας θα μιλήσει και ο Πυλαρινός σε μια στιγμή όπου ανάλογα ζητήματα συνιστούν ένα αχαρτογράφητο πεδίο για την ελληνική κοινωνία.²² Ο Πυλαρινός διατυπώνει τον κεντρικό άξονα της σκέψης του, υποστηρίζοντας ότι οι πρόοδοι στο εμπόριο και στη βιομηχανία οφείλουν να συμβάλουν στην εγκαθίδρυση της ελευθερίας και της ισότητας σε ολόκληρη (και για ολόκληρη) την κοινωνία. Το μέλλον θα εξασφαλίσει ίσα δικαιώματα για όλους, και το για όλους σημαίνει και για τις γυναίκες: «Εις το μέλλον ο νόμος δεν θέλει υποφέρειν την πορνίαν, την αμάθειαν, την οκνηρίαν και την δουλείαν των γυναικών, αι οποίαι συσταίνουν το ήμισυ της ανθρωπότητος», γράφει με έμφαση.²³ Αναπαράγοντας την ίδια λογική, αλλά και διατυπώνοντας ορισμένες ενστάσεις, ο Π. Σούτσος αναρωτιέται *Μεσσία*: «αδίκως οι τύραννοι και φίλαυτοι άνδρες δεν απέκλεισαν τας γυναίκας των πολιτικών υπηρεσιών; ωραία εποχή, όταν εις τας βουλάς συγκαθήσωσιν αι γυναίκαι μετά των ανδρών, και συσκεφθώσι περί των θεσμών και της προόδου της ανθρωπότητος».²⁴

Στο ίδιο έργο του Παναγιώτη Σούτσου *Ο Μεσσίας* ανιχνεύεται η απήχηση της τελευταίας φάσης του Σαιν-Σιμόν, ο οποίος μετά το 1819 ασπάζεται, όλο και περισσότερο, την αναγκαιότητα διάδοσης μιας νέας θρησκείας που θεμελιώνεται στην κοινωνική ηθική, στην αδελφосύνη και στην αλληλοβοήθεια. Ο Παναγιώτης Σούτσος μοιάζει να συνομιλεί στον *Μεσσία* με αυτήν νεο-χριστιανική εκδοχή του κοινωνισμού, η οποία και απηχεί τη θρησκευτική στροφή του ώριμου Σαιν-Σιμόν.²⁵ Πράγματι, ο πρόλογος του εν λόγω δράματος συνιστά ένα κοινωνικοπολιτικό μανιφέστο, το οποίο μπορεί εύκολα να συνοψιστεί στην εξής θέση: «η κοινωνική ελευθερία υπάρχει ως απόρροια της χριστιανικής θρησκείας».²⁶ Βλέπουμε λοιπόν ότι δεν εγκαταλείπεται το κοινωνικό αίτημα, αλλά

έρχεται να συγκεραστεί με το θρησκευτικό στοιχείο. Αυτή φαίνεται να είναι μια επιλογή που, πέρα από την ίδια την σαινσιμονική θεωρητική-ιδεολογική μετατόπιση, υπηρετεί ένα αιτούμενο της εποχής, το οποίο επιτάσσει να βρεθεί ένας ρόλος για τη θρησκεία στο νεωτερικό πλαίσιο. Ο Π. Σούτσος πιστεύει σε ένα μέλλον ισότητας, δικαιοσύνης και ελευθερίας, σε μια κοινωνία δομημένη στα όρια της αυτοοργάνωσης, η οποία θα επιτευχθεί ωστόσο μέσω της πίστης στον Χριστό. Πρόκειται για μια κοινωνία η οποία δεν θα χρειάζεται κυβέρνηση, δικαστήρια ή στρατό για να διαμεσολαβούν, αλλά θα είναι ικανή να λύνει τις διαφορές της εμπνεόμενη από την κοινωνική αλληλεγγύη που πηγάζει από τη χριστιανική θρησκεία. Σύμφωνα με τον ίδιο Π. Σούτσο:

ουδέ Κυβέρνησις, ουδέ δικαστήρια, ουδέ στρατοί νομίζονται αναγκαίοι οι πόλεμοι των εθνών, αι έριδες και αι σφαγαί των ιδιωτών, η άνισος διανομή της γης εις τας χείρας ολίγων, η πενία των πολλών, αι κοινωνικαί δυστυχίαι παύουσι, και η ανθρωπότης καθίσταται μία μόνη οικογένεια εκ μελών διαγόντων εν αρμονία, ειρήνη και ευδαιμονία.²⁷

Ένα από τα κύρια κίνητρα της μύησης των Σούτσων στη σαινσιμονική σκέψη είναι ο ρόλος που επιφυλάσσεται για στους λόγιους. Οι σαινσιμονιστές επιδιώκουν την εισαγωγή κοινωνικών μεταρρυθμίσεων με την ενεργή εμπλοκή των ανώτερων στρωμάτων της κοινωνίας. Τα κοινωνικά οράματα των Σούτσων έχουν τον ίδιο παρονομαστή.²⁸ Οι Σούτσοι βρίσκουν στον σαινσιμονισμό την επιβεβαίωση του ρόλου που θέλουν να διαδραματίσουν οι ίδιοι στο νεότευκτο βασίλειο. Για τους σαινσιμονιστές, αποστολή των λογίων είναι να παράγουν, μέσα από την παρατήρηση και τη σύγκριση, τα πορίσματα που θα κατευθύνουν τη βιομηχανική ανάπτυξη και την καλλιτεχνική δημιουργία. Από την άλλη, οι ασθενέστεροι, οι μη εγγράμματοι εν προκειμένω, καλούνται να εμπιστευτούν στα πλέον ικανά μέλη της κοινωνίας την οργάνωση και τη διεύθυνση της παραγωγικής διαδικασίας.

Στο σημείο αυτό οι Σούτσοι ταυτίζονται απόλυτα με τις σαινσιμονικές θέσεις περί λογίων. Σύμφωνα με τον Π. Σούτσο, η «κλάση» των λογίων έχει ως αποστολή της τον φωτισμό της «εργατικής κλάσης» αλλά και το να οδηγήσει συνολικά το έθνος στην τελειοποίηση. Οι λόγιοι είναι ένα κοινωνικό στρώμα που

πρέπει να εφοδιάσει την κοινωνία με διανοητική αυτοσυνειδησία, να διαμορφώσει την εθνική ιδέα και που, λόγω της «πνευματικής ανωτερότητάς» του, δικαιούται αυτονοήτως να συμμετέχει στη διοίκηση.²⁹ Με άλλα λόγια, οι λόγιοι οφείλουν να πρωταγωνιστούν στη δημόσια σφαίρα, να οργανώνουν διανοητικά, να φωτίζουν, να ασκούν κριτική και να λειτουργούν ως διαμεσολαβητές ανάμεσα στις άλλες κοινωνικές τάξεις: «Προς βοήθειαν των τριων γενναται εξ αυτων κλασις τις αλλη, η λεγομενη των λογιων, ητις διαφιλονεικουσα με την κλάσιν των υπαλληλων, φωτιζουσα τας εργατικας κλασεις, γεννα την παλην αυτην, εις την οποιαν ευρισκεται παν εθνος, προβαινον εις την τελειοποιησιν».³⁰

Άλλη μια διάσταση που φαίνεται να συνεπαίρνει τους σαινσιμονιστές είναι το όραμα της ενωμένης Ευρώπης. Τον Οκτώβρη του 1814 ο Σαιν-Σιμόν, μαζί με το μαθητή του Augustin Thierry, (1795-1856) εκδίδει το έργο του, *Για την Αναδιοργάνωση της ευρωπαϊκής κοινωνίας*. Ο υπότιτλος του έργου έχει ως εξής: *Για την αναγκαιότητα και τα μέσα συνένωσης των λαών της Ευρώπης σε ένα ενιαίο πολιτικό σώμα με παράλληλη διατήρηση της εθνικής ανεξαρτησίας τους*. Η σκέψη του Σαιν-Σιμόν ξεφεύγει από τα όρια της χώρας του και γίνεται πανευρωπαϊκή. Οραματίζεται ένα κοινό ευρωπαϊκό κοινοβούλιο που θα συμβάλει στην αρμονική συνύπαρξη όλων των πολιτών. Προτείνει το σχέδιο μιας ενωμένης Ευρώπης στην οποία προεξάρχοντα ρόλο θα διαδραματίσουν η Αγγλία και η Γαλλία, διότι είναι οι δυο πιο ανεπτυγμένες κοινωνικά και πολιτικά χώρες.³¹ Για τους σαινσιμονιστές, ο παγκόσμιος ειρηνικός συνεταιρισμός των ανθρώπων αποτελεί βασικό συστατικό της προόδου. Αυτός ο συνεταιρισμός θα αρχίσει από την Ευρώπη, η οποία θα εμφορείται και από ένα κοινό ευρωπαϊκό αίσθημα πατριωτισμού.³²

Σε αυτό το πρότυπο, οι αδελφοί Σούτσοι φτάνουν στο σημείο να ονειρευτούν στα 1833 μια Ευρώπη χωρίς σύνορα, χωρίς δασμούς, χωρίς εμπορικούς περιορισμούς, μια κοινωνία ενιαία, φωτισμένη και αλληλέγγυα. Η πρόβλεψη δεν σταματά εκεί, αλλά γίνεται πιο συγκεκριμένη και ακριβής. Η ένωση της Ευρώπης προαναγγέλλεται ότι θα συμβεί σε δύο αιώνες από τη στιγμή της δημοσίευσης του εν λόγω άρθρου στα 1833:

Ας ελπίσωμεν ότι μια ημέραν εις την Ευρώπην δεν θέλουν υπάρξει έθνη, σύνορα, δασμοτελώνια, περιορισμοί εμπορικοί. Η Ευρώπη της οποίας τα διάφορα μέρη

συνενούνται ήδη διά των ηθών, δια συμπαθειών και δια του φωτισμού, η Ευρώπη θέλει υπάρξει μια κοινωνία. Οι αιώνες είναι οι χρόνοι της ηλικίας των εθνών. Εις δύο χρόνους εθνών θέλουν συμβεί όσα προλέγομεν.³³

Στο ίδιο πλαίσιο, ο Π. Σούτσος καταλήγει σε ένα σχέδιο περί μιας μεγάλης αμφικτιονίας, μίας ένωσης δηλαδή των ευρωπαϊκών κρατών στα πρότυπα αρχαίων ελληνικών πόλεων-κρατών,³⁴ η οποία θα φροντίζει για την ειρηνική επίλυση των μεταξύ τους διαφορών και θα συγκροτήσει ακόμη και έναν κοινό στρατό και στόλο, με συμμετοχή όλων των κρατών-μελών.

Και το βραδύ, πλην γιγαντιαίον αποτέλεσμα της προόδου των εθνών, ποιον θέλει είσθαι: Συνταγματικών κυβερνήσεων καθιέρωσις πανταχού και ΣΥΣΤΑΣΙΣ ΑΜΦΙΚΤΥΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΕΘΝΩΝ. Καθ' ό στέλλοντα τα έθνη τους παραστάτας των θέλουν ειρηνικώς αποφασίζει τας μεταξύ των διαφοράς και θέλουν βαρυνθεί τα έθνη να καταναλίσκωσι προς καταστροφήν των Δραχ. πέντε ή έξι χιλιάδας εκατομμυρίων, και να έχωσιν εις κίνησιν τρία ή τέσσαρα εκατομμύρια στρατιωτών, και υπέρ τα χίλια πολεμικά μεγάλα πλοία. Ιδού η Ευρώπη τι ήτον, τι είναι, και πού βαδίζει χωρίς να το αισθανθή.³⁵

Μια ακόμα πιο οξεία κριτική αποδόμηση της κατάστασης της Ευρώπης βρίσκουμε στο παρακάτω απόσπασμα από τον *Μεσσία* του 1839. Ο Π. Σούτσος εισηγείται σε αυτή την περίπτωση μια νέα εκδοχή της Ευρώπης, η οποία θα αναβαθμίσει την ζωή των εθνών που ζουν σε αυτή. Σε αυτήν την ιδεολογική κατασκευή υφίσταται μια θέση και για την Ασία, η οποία σύμφωνα με τον Π. Σούτσο συνιστά ένα τόπο συμβολικό, από το οποίο οι Έλληνες άντλησαν τις πρώτες ύλες του πολιτισμού τους.³⁶ Η θέση αυτή παραπέμπει στο οικουμενικό σχέδιο ανασυγκρότησης του κόσμου των σαινσιμονιστών, στο οποίο επιχειρείται μεταξύ άλλων η γεφύρωση της Ανατολής με τη Δύση.³⁷ Σε αυτό το πλαίσιο προτείνεται από τον Π. Σούτσο η Ελλάδα να αποφύγει κάθε δουλική μίμησή της Ευρώπης και να ακολουθήσει μια διακριτή ιδεολογική πορεία. Το όραμα του Σούτσου συνιστά ένα ετερόκλητο μωσαϊκό ιδεών, το οποίο συμπεριλαμβάνει μια κοινωνία χωρίς κοινωνικές-ταξικές διαιρέσεις, μια κοινωνία ισότητας, βασισμένη στα αρχαία συγγράμματα αλλά και στο Ευαγγέλιο, παράλληλα με

μια οπτική της Ασίας που επιφυλάσσει ένα ηγεμονικό ρόλο για το νεοσύστατο βασίλειο. Αυτή η αρκετά αλλόκοτη σύνθεση/σύγχυση ιδεών που συμβαίνει στον Μεσσία δικαιολογείται από την ανάγκη του Σούτσου να καταθέσει ένα εθνικό, κοινωνικό σχέδιο που να ανταποκρίνεται στις προκλήσεις της εποχής αλλά και να απηχεί τις ριζοσπαστικές ιδέες που γνώρισε στην περιδιάβαση του στην Ευρώπη.

Εις την παλαιάν Ελλάδα η μωρία της ευγενείας ήτον άγνωστος, η μωρία των τίτλων επίσης. Εναπέκειτο εις την θαυμαζομένην Ευρώπην να διαιρέσει τα τέκνα του απλοϊκού Αδάμ εις αγνήν και ευγενή, εις ανωτέρους και κατωτέρους, και να οργανίσει εις πάσαν πολιτείαν σύστημα διηνεκές ανισότητος, σύστημα προφανούς αδικίας και διαιρέσεων [...].³⁸ η λοιπόν κατά πάντα μιμηθώμεν την Ευρώπην, αλλά διαμείνωμεν πρωτότυπο ως μας έπλασεν η φύσις. Ζώντες εις κλίμα περιέχον εν μικρώ διαστήματι όλα τα κλίματα της υδρογείου σφαίρας, κείμενοι κατά την ωραιότεραν θέσιν της γης, εν μέσω της παλίρροιας των Ασιατικών και Ευρωπαϊκών ιδεών, θερμαίνοντες το μέτωπον εις ακτίνας ήλιου θαυματουργού και ωριμάζοντες την διάνοιαν, μελετώντες τα ιερά συγγράμματα των προγονών, και ως κώδικα κοινωνισμού, ηθικής και φιλοσοφίας λαμβάνοντες το γεγραμμένο προς δόξαν της Ελλάδος εις την Ελληνικήν γλώσσαν Ευαγγέλιον, αναπλάσωμεν εις την Ελλάδα κοινωνίαν άλλην ή την της εσπερίας Ευρώπης, ελευθερωτέραν εις τους θεσμούς, αγνοτέραν εις τα ήθη, πνευματικήν κατά την φιλοσοφίαν. Στρέφωμεν ενίστε τα βλέμματα και προς την αρχαίαν Ασίαν, την φωταυγή κα θερμή κοίτη του ήλιου, την πρώτην πατρίδα του ανθρώπου, την περικλείουσαν τα λαμπρότερα άνθη, τα ευωδέστερα αρώματα, τους γλυκυτέρους καρπούς, τα πολυτιμότερα μέταλλα και τους τιμαλφετέρους λίθους. [...] Εις ταύτης της Ασίας τας παλαιάς βίβλους ενυπάρχουσιν, ιδέαι μεγάλαι και απλαί, τας οποίας οι Πυθαγόραι και Πλάτωνες μετεφύτευσαν εις την παλαιάν Ελλάδα και εις μάτην η νέα Ευρώπη ζητεί να καταλύσει [...]. Η θεία πρόνοια μη έθεσε την Ελλάδα παρά την Ασίαν ως εργοστάσιο, όθεν να λαμβάνωσι τους τύπους του ωραίου αι πρώται και ακατέργαστοι ύλαι της Ανατολής.³⁹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η απόδοση του όρου «socialisme» από τα γαλλικά ως κοινωνισμός, καθώς και οι ίδιες οι σημασιοδοτήσεις του όρου στο έργο

των Σούτσων και στον Πυλαρινό. Ο όρος *κοινωνισμός* παραπέμπει στην αδελφική, συλλογική οργάνωση της κοινωνίας σε αντιδιαστολή με το ατομικό συμφέρον. Άλλωστε η υπέρβαση του ατομοκεντρικού ορθολογισμού συνιστά θέση και των σαινσιμονιστών.⁴⁰ Ο *κοινωνισμός* σύμφωνα με τον Πυλαρινό αλλά και τους Σούτσους που τον συστήνουν στην ελληνική κοινωνία, είναι μια ιδεολογία η οποία αποτελεί μια ευρύτερη στάση ζωής και έχει κυρίως ηθική διάσταση. Η έννοια του κοινωνισμού διαμορφώνεται στον αντίποδα εκείνης του ατομικισμού, σημασιοδοτείται στην πραγματικότητα ως η πρόταξη του συλλογικού έναντι ατομικού, ως μια μορφή κοινωνικής αλληλεγγύης που αναχαιτίζει όλες τις εκφάνσεις του «εγωισμού» (εθνικές, ταξικές, ατομικές, έμφυλες). Γράφει ο Πυλαρινός:

ως προς την δευτέραν [ηθικήν διάστασιν] η έλλειψις της Περιφιλαυτίας, η διάλυσις της Αντιζήλιας, το ομοιόμορφον των αισθημάτων, η γενική Αγάπη, ήγουν η έλξις, η συμπάθεια, ο έρως, ο Παγκόσμιος Κοινωνισμός [...] Δια να ωφελήσει τις το έθνος του και την ανθρωπότητα ο δεν αρκεί μόνον να εννοεί τα καλά, και να ζυγίζει τα αποτελέσματα των, αλλά να έχει γλώσσαν φιλελεύθερον, ήτις να τα κηρύττει, και καρδίαν αισθαντικήν και φιλόανθρωπον [...] να φανεί ανώτερος των προλήψεων και δεισιδαιμονιών του τόπου του και του καιρού του, χρεωστέι να φλογίζεται από τον έρωτα της Προόδου.⁴¹

Ο *παγκόσμιος κοινωνισμός*,⁴² σύμφωνα με το άρθρο του Πυλαρινού που φιλοξενείται στις σελίδες του *Ήλιου*, συνιστά μια ευρεία κοσμοπολιτική έννοια η οποία εμπεριέχει ποικίλες σημασιολογικές διαστάσεις. Με άλλα λόγια ο *κοινωνισμός* είναι μια στάση ζωής, στην οποία κυριαρχεί η έλλειψη εγωισμού, το πνεύμα συλλογικότητας, οι φιλελεύθερες απόψεις οι οποίες εκφράζονται με παρηρησία αλλά και είναι αποδεσμευμένες από τους περιορισμούς του τόπου ή της εποχής.

Το 1835 ο Π. Σούτσος χρησιμοποιεί μια διαφορετική εκδοχή του όρου *κοινωνισμός*. Αναφερόμενος στις αρχαίες ελληνικές αποικίες, επισημαίνει ότι ο αρχαίος ελληνικός κόσμος μεταφύτεψε στις αποικίες τον σπόρο του κοινωνισμού. Σε αυτήν την γενικόλογη αναφορά φαίνεται να εννοεί ότι η εμπειρία της προόδου της μητρόπολης μεταφερόταν στις αποικίες χωρίς να διευκρινίζει αν δίνει υλική,

πολιτική ή κοινωνική διάσταση στην έννοια. Σύμφωνα με τον Γ. Βελουδή σε αυτήν την περίπτωση ο όρος *κοινωνισμός* παραπέμπει την κοινωνική οργάνωση, τη «συντεταγμένη» πολιτεία⁴³ ή, αλλιώς, το όραμα για μια ευνομούμενη και καλά οργανωμένη κοινωνία:⁴⁴

*Ω αρχαίαι της Ελλάδος εποχάι δυο μεγάλοι!
Στέλλουσα τριακοσίας αποικίας της το πάλοι,
του κοινωνισμού τον σπόρον εις την γην εναποθέτει,
κι ένα τίκτει σοφόν κόσμον εις τρεις χιλιάδας έτη.*⁴⁵

Υπάρχουν ακόμα κάποιες αναφορές του όρου *κοινωνισμός* από τους Σούτσους που φαίνεται να έχουν μια περισσότερο τεχνοκρατική διάσταση. Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι Σούτσοι επιλέγουν από τη ευρεία δεξαμενή του σαινισμονισμού εκείνες τις ιδέες που αφορούν κυρίως στην ανάπτυξη της οικονομίας, της βιομηχανίας, των συγκοινωνιών. Σε αυτήν την περίπτωση, ο *κοινωνισμός* έχει να κάνει περισσότερο με την ανιδιοτελή προσφορά στο κοινωνικό σύνολο υπηρεσιών που θα διευκολύνουν τον κοινωνικό βίο και θα προωθήσουν το συλλογικό καλό. Εν προκειμένω στον Λέανδρο του Π. Σούτσου, ο βασιλιάς της Ελλάδας Όθωνας παρομοιάζεται με τον Δαναό και υπηρετεί αυτήν ακριβώς την εκδοχή,⁴⁶ καθώς ο Δαναός δίδαξε στους ανθρώπους την καλλιέργεια της γης, την διευθέτηση των υδάτων και την άρδευση των αγρών: «Αργολίς! στάδιον ευρύ μεγάλων ενθυμήσεων! Φυγάδες Αιγύπτιοι ναυαγήσαντες παρακατέθεσαν το πάλοι εις την παρθένον σου γην την σποράν του κοινωνισμού εκυοφόρησας, και την πεφωτισμένην Ευρώπην εγέννησας».⁴⁷ Και στον Εξόριστο του Α. Σούτσου το 1831, βρίσκουμε πάλι τον όρο *κοινωνισμός* με την ίδια έννοια:

*Επέρασεν ύστερον απο την δενδρόφυτον Τίρυνθα, και ύστερον από τους Αποβάθμους, όπου το πάλοι απέβη ο Δαναός, φέρων εις την Ελλάδα τα πρώτα σπέρματα του κοινωνισμού, και όπου, κατά το 1833, έμελλε να αποβή νέος Δαναός, ο Βασιλεύς της Ελλάδος».*⁴⁸

Αυτό που φαίνεται να εξάπτει την φαντασία των περιών ο λόγος λογίων είναι η ίδια η έννοια της ουτοπίας. Οι ιδέες του σαινισμονισμού φαντάζουν για το

Ναύπλιο του 1830 ως μια εξωπραγματική προφητεία. Οι σαινσιμονιστές θέλουν να αλλάξουν τον κόσμο, ενώ η κοινωνική αναπαράσταση που προτείνουν δίνει έμφαση στην επιστήμη, την τεχνική, τη βιομηχανία, την κοινωνική αναδιάρθρωση. Αυτοί οι παράξενοι προφήτες του εκσυγχρονισμού και της παραγωγικότητας, με το τεχνοκρατικό και το κοινωνικό τους σχέδιο, σαγηνεύουν τους γαλλοτραφείς λόγιους και τούτο συμβάλλει στη συγκρότηση ενός νέου φαντασιακού. Με άλλα λόγια, ο σαινσιμονισμός τους επιτρέπει να οραματιστούν, χωρίς όρια, ένα μέλλον προοδευτικό, για ένα κράτος νέο, «χωρίς παρελθόν», και με όλες τις δυνατότητες ανοιχτές.

Η εμπλοκή των Σούτσων σε αυτόν τον ιδεολογικό χώρο φαντάζει ίσως παράταιρη. Άλλωστε, είναι περισσότερο ταυτισμένοι στην ιστορία της ελληνικής διανοήσης με την φαναριώτικη καταγωγή τους, την ψυχρή, ρομαντική τους ποιηση ή την καθ' όλα συντηρητική απόπειρα εξαρχαισμού της γλώσσας. Στην πραγματικότητα όμως, η καταγραφή της πορείας των αντιλήψεών τους λειτουργεί ως αντανάκλαση της μεταβλητότητας της εποχής τους. Αυτό που καθιστά «προκλητική» την περίπτωση τους είναι η ευκολία με την οποία κινούνται και μετατοπίζονται στον χώρο των ιδεών. Και η πραγματικότητα είναι ότι η περιδιάβασή τους είναι όντως μεγάλη και περιπετειώδης.

Για τους αδελφούς Σούτσους, αλλά και γενικά για τους συγχρόνους τους, τα πρώτα χρόνια της ζωής του ελληνικού κράτους βιώνονται ως ρήξη με το παρελθόν γνωρίζουν ότι ζουν σε μια σημαντική στιγμή της ιστορίας και έχουν μάλιστα την πεποίθηση ότι μπορούν και να διαμορφώσουν αυτή την ιστορία, το μέλλον της κοινωνίας τους. Οι Σούτσοι οραματίζονται και σχεδιάζουν το μέλλον του νεοσύστατου κράτους με άξονα την έννοια της προόδου.

Η έννοια της προόδου είναι λοιπόν αυτή που τους φέρνει κοντά στον σαινσιμονισμό. Από τον σαινσιμονισμό επιλέγουν να προβάλουν κυρίως την τεχνοκρατική, επιστημονική και βιομηχανική του διάσταση. Γοητεύονται όμως και από το όραμα της ενωμένης Ευρώπης, τη χειραφέτηση των γυναικών αλλά και των εργατών. Περισσότερο όμως από όλα αυτό που τους έλκει στον σαινσιμονισμό είναι η ο προορισμός που επιφυλάσσει στους λόγιους. Με άλλα λόγια, δείχνει να τους ταιριάζει η απεύθυνση των σαινσιμονιστών στις ελίτ ή, αλλιώς, να φαίνεται να συμφωνούν με την κοινωνική αλλαγή που θα επιτευχθεί μέσω της ιδεολογικής χειραγώγησης των άλλων τάξεων από την εγγράματη τάξη των λογίων.

Εξάλλου, ένας λόγος που οι Σούτσοι δεν θα εμείνουν στον σαινσιμονισμό είναι το γεγονός ότι βασική τους μέριμνα είναι η πολιτική. Επιπρόσθετα, η αντίληψη των σαινσιμονιστών περί μιας νομοτελειακής εκπλήρωσης των οραμάτων τους, τοποθετημένη στο απώτερο μέλλον δεν ταιριάζει με την φύση των Σούτσων. Οι Σούτσοι ζουν και αναπνέουν για το επικαιρικό, για την τρέχουσα πολιτική, δίνουν αγώνα για το Σύνταγμα και την εθνική ολοκλήρωση. Η αφετηρία τους είναι ο φιλελευθερισμός και ο «συνταγματικός πατριωτισμός»,⁴⁹ σκοπός τους είναι ο μετασχηματισμός της κοινωνίας στη βάση της πολιτικής τους αντίληψης καθώς και ο μετασχηματισμός της σε έθνος.

Αν για τους Σούτσους η ενασχόλησή τους με τον σαινσιμονισμό είναι μια παροδική περιπέτεια, για τον Πυλαρινό είναι όμως μια συνεπής στάση ζωής. Άλλωστε, όλος ο βίος του είναι μια σειρά από επεισόδια υπεράσπισης των ριζοσπαστικών του ιδεών. Η επτανησιακή καταγωγή του Πυλαρινού τον προσδένει πιο άμεσα και πιο ουσιαστικά με τις ιδεολογικές διεργασίες στη Δύση, καθώς τα Επτάνησα θεωρούνται κατά μια έννοια μέρος του δυτικού κόσμου.

Ο Πυλαρινός, μέσα από τα «Πολιτικά μαθήματα», συστήνει στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος έναν νέο τρόπο πρόσληψης της κοινωνίας. Μολονότι δεν λείπουν οι αναφορές στον ρόλο της επιστήμης, των υποδομών και της βιομηχανίας, αυτό που φαίνεται να αποτελεί προτεραιότητα για τον ίδιο είναι η κοινωνική διάσταση αυτών των ιδεών. Πάνω από όλα φαίνεται να πριμοδοτεί την ιδέα για μια κοινωνία δομημένη με όρους συνεργασίας και αλληλεγγύης. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας και της επιστήμης συνιστούν προϋποθέσεις για την κοινωνική ειρήνη. Ο δικός του κοινωνισμός είναι λοιπόν η απάντηση στον ατομικισμό και την ιδιοτέλεια.

Ο Πυλαρινός, μετά την δημοσίευση των μαθημάτων του, θα αναγκαστεί να εγκαταλείψει το Ναύπλιο και να καταλήξει πίσω στη γενέτειρά του Κεφαλονιά, όπου και πάλι τα πράγματα δεν θα πάνε καλύτερα. Τα καινά δαιμόνια που προπαγάνδιζε θα θορυβήσουν και θα αναστατώσουν τους φιλορθόδοξους, που θα αναθεματίσουν τον θιασώτη τους ως «υποσπείροντα ιδέας αντιθρησκευτικά».⁵⁰

Ακόμα και αν θεωρήσουμε την δημόσια συζήτηση περί σαινσιμονισμού στο Ναύπλιο της δεκαετίας του 1830 ως μια συζήτηση μεταξύ μιας περιορισμένης ομάδας δυτικοθρεμμένων λογίων, εντούτοις αυτή είναι ενδεικτική του κλίματος που επικρατεί στη δημόσια σφαίρα. Η διεξαγωγή της συζήτησης αυτής μας

επιτρέπει να αντιληφθούμε ότι τα πρώτα χρόνια του ελληνικού βασιλείου είναι χρόνια χωρίς βεβαιότητες, χρόνια που τίποτα δεν είναι προδιαγεγραμμένο. Με άλλα λόγια το Ναύπλιο του 1830 συνιστά ένα ανοιχτό πεδίο συζήτησης ευρωπαϊκών ιδεών, κοινωνικών οραμάτων και ριζοσπαστικών προοπτικών. Κυρίως όμως αυτό που αποδεικνύεται είναι το γεγονός ότι οι συγκεκριμένοι λόγιοι επιδεικνύουν ταχύτατα αντανακλαστικά ως προς την μεταγραφή των εννοιών και των όρων του σαινσιμονισμού στο νεοσυσταθέν κράτος. Παράλληλα, η δημοσίευση των άρθρων του Πυλαρινού καθώς και οι προσλήψεις του σαινσιμονισμού από τους Σούτσους συνιστούν τόλμη γιατί διατυπώνουν μια ριζοσπαστική πρόταση κατά πολύ υπερβαίνουσα τα ιδεολογικώς παραδεκτά, συστήνοντας στο κοινό ιδέες που παραπέμπουν σε ένα κόσμο που έρχεται από το μέλλον ακόμα και αν αυτές οι προοπτικές σήμερα έχουν «ξεχαστεί» δεν είναι εντελώς απύσες γιατί υπήρξαν και έχουν αφήσει το ίχνος τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Γκουστάβ Εϊχτάλ, επιφανέστατο μέλος της σαινσιμονικής σχολής, γόνος εβραϊκής οικογένειας τραπεζιτών, εγκαταλείπει το σαινσιμονικό κοινόβιο στην Γαλλία, περιπλανάται για εννέα μήνες στην Ιταλία και καταλήγει στο Ναύπλιο τον Οκτώβριο του 1833. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, σκοπός του είναι να προσπαθήσει να οικοδομήσει στην Ελλάδα μια βιομηχανική κοινωνία «με επάρκεια αγαθών, φωτισμένη από την επιστήμη, όπου η αγάπη θα εμποδίζει τον κοινωνικό αγώνα και τον πόλεμο και όπου κυρίαρχο θα ήταν το πνεύμα». Γκουστάβ Εϊτχάλ, *Οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά την Επανάσταση*, επιμέλεια Θ. Χ. Παπαδόπουλου, Μπάυρον, Αθήνα 1974, σ. 9.
2. Διαβάζουμε στη «Βασιλική επιταγή υπ' αριθμόν 16,966» που εκδίδει η Αντιβασιλεία στις 19 Σεπτεμβρίου 1834 να γίνεται λόγος για συνωμοτικές συναντήσεις σαινσιμονιστών στο Ναύπλιο: «Πληροφορούμεθα ότι πολλά μέλη της Σαινσιμονικής Εταιρείας συνέρχονται άνευ αδείας εις μυστικές συνεδριάσεις. [...] Επειδή αι τάσεις της σαινσιμονικής αιρέσεως ταύτης ουδόλως συμφωνούν προς τας αρχάς του δικαίου και της νομιμότητος, κατά τας οποίας η ημετέρα πατρική στοργή θέλει να διέπωνται οι πιστοί ημών υπήκοοι, ουδέποτε ωφέλη να δοθή εις τους αιρετιστάς τούτους η άδεια τού να εξασκούν τα μηχανήματά των, ανάγκη δε να επιβλέπωνται

- αυστηρώς. Οι (δε) παραβάντες το άρθρον 12 του Ποινικού Νόμου, καθ' ην περίπτωσιν είναι ξένοι υπήκοοι, πρέπει να εξωσθούν αμέσως του ημετέρου κράτους». Βλ. στο, Δημήτρης Βικέλας, *Διαλέξεις και Αναμνήσεις*, Εστία, Αθήνα 1893, σσ. 277-278.
3. Το 1832 ο Ανφαντέν -ηγετική προσωπικότητα του σαινσιμονισμού- παροτρύνει τους «μαθητές» του να αναζητήσουν στην Ανατολή τη γυναίκα-μεσσία που θα ενσαρκώσει, μέσα από την «ένωση» της με τον άνδρα-μεσσία, τη συμφιλίωση των δύο πόλων της ανθρωπίνης υπόστασης (του αρσενικού και του θηλυκού) και την επανασύνδεση των δύο μεγάλων πολιτισμών της οικουμένης, του Χριστιανικού και του Ισλαμικού. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Γουστάβ Ντ'Εϊχτάλ γνωστού σαινσιμονιστή που φτάνει στην Ελλάδα τον Οκτώβριο του 1833. Βλ., σχετικά Antoine Ricon, *Οι σαινσιμονιστές. Ορθός λόγος, φαντασικό, ουτοπία*, Χριστίνα Αγριαντώνη (Επίμετρο), (μτφρ. Μαρίνα Χρονοπούλου), Πολιτιστικό ίδρυμα ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2007, σ. 334.
4. Ο Σαιν-Σιμόν αναφέρει το 1824: «Μια νέα φιλοσοφία, απότοκο μακρόχρονων προβληματισμών για την κοινωνική οργάνωση, έδειξε πως μέχρι τώρα αναλωθήκαμε με την εναλλαγή των κυβερνόντων χωρίς να σκεφτούμε πώς να δώσουμε στην κυβερνητική δράση την πραγματική θέση που της αρμόζει σύμφωνα με τις προόδους του πολιτισμού. Έγινε επίσης αντιληπτό, πως η μόνη τάξη πραγμάτων υπερβολικά που βρίσκεται σε αρμονία με τις ανάγκες της κοινωνίας, είναι αυτή όπου οι περισσότεροι ταλαντούχοι στις επιστήμες, στις τέχνες και στη βιομηχανία, δηλαδή στις τρεις δυνάμεις του κοινωνικού σώματος, κυριαρχούν χρησιμοποιώντας τις ικανότητές τους προς όφελος όλων.». Στο, Leon Halévy, «Introduction», *Opinions littéraires, philosophiques et industrielles*, galerie de Bossange père, libraire, Παρίσι 1825, σσ. 9-10.
5. Για την ζωή και το έργο των Σούτσων, ενδεικτικά: *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Πωπ-Στορκς*, τ. 9, Α', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1988, σσ. 344-345· Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004, σ. 171· Βαγενάς Ν., Δάλλας Γ., Στεργιόπουλος Κ., *Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας, Από τις αρχές της ως τον πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Α', Σοκόλη, Αθήνα 1998· Γιάννης Λ. Λέφας, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι επιδράσεις του έργου του στους σύγχρονούς του*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1979· Γιάννης Λέφας, *Παναγιώτης Σούτσος*, Αθήνα 1991· Λίνος Πολίτης, «Ελληνικός ρομαντισμός (1830-1880)», στο, *Θέματα της λογοτεχνίας μας*, σειρά 2, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 117· Κ.Θ. Δημαράς, «Ο Αλέξανδρος Σούτσος από την σκοπιά της εποχής του», στο, *Ελληνικός ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα

- 1994, σσ. 242-254· Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Γνώση, Αθήνα 2000, σ. 360 κ.ε.· Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο νεοελληνικός ρομαντισμός. Ένα σχέδιο μελέτης», *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τ. ΣΤ', Οι Εκδόσεις των φίλων, Αθήνα 1943-1949, σ. 80· Mario Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Οδυσσέας, Αθήνα 2003, σσ. 206-218· Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Συλλογή, Αθήνα 1983, σσ. 256-264· Νάσος Βαγενάς, «Ο ουτοπικός σοσιαλισμός των αδερφών Σούτσων», στο, Βαγενάς Νάσος (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον Λούκη Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 1997, σσ. 43-59.
6. Η επιστολή του ηγεμόνα Αλέξανδρου Σούτσου στον Κοραή καταδεικνύει την προσωπική τους σχέση: «Σοφολογιώτατε Κύριε Αδαμάντιε Κοραή! Δύο αδελφοί νεώτατοι, Αλέξανδρος και Παναγιωτάκης, παμφίλτατοι ημίν ανεψιοί, επιθυμούντες και αυτοί το αναγκαιότερον εφοδιον εις την παρούσαν ζωήν, τα καλά μαθήματα της Ευρώπης, έρχονται εις την σοφήν των Γάλλων μητροπολιν. Και ημείς μεν δεν αμφιβάλλομεν, ότι ο σοφος και φιλογενής Κοραής με ανοικτας αγκάλας αποδέχεται τους φιλομούσους, και φροντίζει περί τουτων πατρικώς κατά τας δυνάμεις του...». Αλέξανδρου Σούτσου, «Συστατική επιστολή των αδελφών Παν. και Αλεξ. Σούτσων για τον Αδ. Κοραή» στο, *Ερμης ο Λόγιος*, αρ. 13 (1 Ιουλίου 1820) σσ. 391-392.
7. Σύμφωνα με τον Βελουδή οι Σούτσοι «μαθήτευσαν τεκμηριωμένα σε μερικούς από τους ριζοσπάστες δημοκράτες ο Βιλεμαίν, ο Γκυζό, ο Κοραής», στο, Γιώργος Βελουδής, *Το γράμμα και το πνεύμα, Παπαζήσης*, Αθήνα 2004, σ. 92.
8. Εφημ. *Ήλιος, Εφημερίς Πολιτική, Φιλολογική και Εμπορική*, τεύχη 1-38, Ναύπλιο, Ιούλιος 1833 - Δεκέμβριος 1833, σ. 101. Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι στην Ελλάδα από την εποχή της Επανάστασης έχουν έρθει ο σαινσιμονιστής και προσωπικός γιατρός του Σαιν-Σιμόν Etienne Marie Bailly, ο κατά Κωλέττη σαινσιμονιστής Francois Graillard και μετά το 1833 καταφθάνουν ο Eichthal, οι σαινσιμονιστές Louis Jourdan, Victor Bertrand και Delaury. Βλ. Κώστας Λάμπας, «Ο σαινσιμονισμός στην Ελλάδα», στο *Αθήνα πρωτεύουσα πόλη*, ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ, Αθήνα 1985· Χριστίνα Αγριαντώνη, «Οι σαινσιμονικές ιδέες στην Ελλάδα», επίμετρο στο Α. Ρίσον, *ό.π.*, σσ. 329-337, 334.
9. Φραγκίσκος Πυλαρινός, «Λόγος επιτάφιος ο όποιος εκφωνήθη εις την θανήν του Δ. Α. Κοραή, εις τους 1833 Απριλίου 8 Ε.Ν.», *Le Polyglotte* 2, (1833), σ. 5. Για τον Φ. Πυλαρινό, βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον 20ό αιώνα*, Αθήνα 1984, 2003, σσ. 85-87· Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, επιμ. Φίλιππος Ήλιου, Ερμής, Αθήνα 1976, σ. οβ'. Για τον όρο *κοινωνισμός* αλλά και τις ερμηνείες του βλ. ενδεικτικά Ν. Βαγενάς, «Ο ουτοπικός σοσιαλισμός

- των αδερφών Σούτσων», ό.π.· Γιώργος Βελουδής, «Το στέμμα και η λύρα. Η αυλική ποίηση στην εποχή του Όθωνα (1832/33-1862)», *Ελληνικά* 51 (2001), σσ. 335-362· Βασιλική Καραφουλίδου, *Από τον κοινωνισμό στον σοσιαλισμό: η διαμόρφωση του σοσιαλιστικού λόγου τον 19ο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, 2009, σσ. 28-39· Μάρω Καλαντζοπούλου, «Πολιτική φιλοσοφία και σύγχρονη πολιτική ιστορία. Τα μυθιστορήματα των αδερφών Σούτσων μεταξύ διαφωτισμού και ρομαντισμού», *Ζητήματα νεοελληνικής φιλολογίας: μετρικά, υφολογικά, κριτικά, μεταφραστικά: πρακτικά ΙΔ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης*, 27-30 Μαρτίου 2014: μνήμη Ξ. Α. Κοκόλη / [οργανωτική επιτροπή Λίζυ Τσιριμώκου, Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη, Λάμπρος Βαρελάς, Κατερίνα Τικτοπούλου, Μιχ. Γ. Μπακογιάννης], επιμέλεια Έλια Παπαστάθη, σσ. 171-190.
10. Για την εφημερίδα *Ήλιος* βλ. Ελένη Φουρναράκη, *Η εφημερίδα Ήλιος του Παναγιώτη Σούτσου, 1833: Περιλήψεις, ευρετήρια*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - Μνήμων, Αθήνα 1986.
 11. Εφημ. *Ήλιος*, αρ. 12, 1.08.1833, σ. 47
 12. Philippe Regnier, «Les premiers journaux saint-simoniens ou l'invention conjointe du journal militant et du socialisme. *Le Producteur* d'Enfantin et Rodrigues et *L'Organisateur* de Laurent et Bazard» στο, Th. Boucher, V. Bourdeau, E. Castelon, L. Frobert, F. Jarrige, (επιμ.) *Quand les Socialistes inventaient l'avenir, 1825-1860*, La Découverte, Παρίσι, σσ. 40-43, 46-48.
 13. Εφημ. *Ήλιος*, αρ. 12, 1.08.1833, σ. 48
 14. Εφημ. *Ήλιος*, αρ. 9, 21.07.1833, σ. 36.
 15. Για την σημασία της βιομηχανίας στη σκέψη του Σαιν-Σιμόν, βλ., Frank E. Manuel, *The Prophets of Paris*, Cambridge, Harvard University Press, Mass 1962, σσ. 105-138.
 16. Για την έννοια της προόδου της βιομηχανίας αλλά και για το περιοδικό των σαινσιμονιστών *Le Producteur* βλ., Δημήτρης Φούφουλας, «Οι σαινσιμονιστές για την επαναστατημένη Ελλάδα. Το περιοδικό *Le Producteur*», *Δοκιμές* 21-22, Φθινόπωρο (2019), σσ. 79-114.
 17. *Le Producteur. Journal de l'Industrie, des Sciences et des Beaux-Arts*, Paris 1825, τ. Α', σ. 10.
 18. Φραγκίσκος Πυλαρινός, «Πολιτικά Μαθήματα», εφημ. *Ήλιος*, αρ. 20, 29.08.1833, σ. 82 .
 19. «Το περιοδικό [...] θα έχει για στόχο την μεγαλύτερη δυνατή ανάπτυξη της παραγωγής με την ευρύτερη σημασία του όρου. Μελλοντική επιδίωξη του είναι να προκαλέσει την ένωση των λογίων, των βιομηχάνων και των καλλιτεχνών ἑ μια ένωση

- πολύ σημαντική καθώς είναι η μόνη που μπορεί να βγάλει την κοινωνία από την παρούσα κρίση, επισφραγίζοντας τον αμετάκλητο θρίαμβο της εργασίας επί της οκνηρίας, των θετικών ικανοτήτων επί των συγκεκριμένων γνώσεων και των συμβατικών δεξιοτήτων» στο Φούφουλας, «Οι σαινσιμονιστές για την επαναστατημένη Ελλάδα», *ό.π.*, σ. 84. Για το περιοδικό *Le Producteur*, βλ. επίσης, Despina Provatá, «Regards Saint-simoniens sur la Grèce insurgée: l'éphémère Producteur (1825-1826)», *The Historical Revue / La Revue Historique*, τόμ. 16 (2019), σσ. 119-140.
20. Ο Σαρλ Φουριέ (1772-1837) θεωρείται ένας από τους μεγαλύτερους κοινωνικούς οραματιστές του γαλλικού 19ου αιώνα. Θέλησε να δημιουργήσει ένα νέο σύστημα στα μέτρα των σύγχρονων ανθρώπινων αναγκών. Είναι ο πιο χαρακτηριστικός εκπρόσωπος του γαλλικού ουτοπικού σοσιαλισμού. Για τη ζωή και το έργο βλ. Frank E. Manuel, Fritzie P. Manuel, *Utopian Thought in the Western World.*, Harvard University Press, Cambridge 1979, σσ. 641-675.
21. Ο Σαιν-Σιμόν αναφέρει χαρακτηριστικά στο *Lettres d'unhabitant de Geneve* ότι «Οι γυναίκες θα γίνονται δεκτές να ψηφίζουν και θα εκλέγονται». Αναφορά στο, Μαρία Μενεγάκη, «Ο Henri de Saint-Simon και η συμβολή του στην κίνηση των ιδεών στην Ευρώπη», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. ΛΓ' (2000-2001), Αθήνα 2001, σ. 222.
22. Για το ζήτημα της θέσης της γυναίκας στον σαινσιμονισμό, βλ. επίσης, Αλεξάνδρα Σαμουήλ (επιμ), *Ο Λέανδρος, Νεφέλη*, Αθήνα 1996, σ. 21.
23. Εφημ. *Ήλιος*, αρ. 20, 29.08.1833, σ. 82.
24. Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Μεσσίας ή τα πάθη του Χριστού κατά μίμησιν του Γρηγορίου του Ναζιανζινού ποιήσαντος τον Χριστόν πάσχοντα*, Εκ της τυπογραφίας Αγγελίδου, Αθήνα 1839, σ. οε'.
25. Τους τελευταίους μήνες της ζωής του, ο Σαιν-Σιμόν γράφει το τελευταίο του έργο, το *Νέο Χριστιανισμό* και θεωρεί ότι βρήκε την οργανική αρχή, που θα επέτρεπε στη μετεπαναστατική κοινωνία να ξεπεράσει τις κοινωνικές διαίρεσεις. Οραματιζόταν μια νέα θρησκεία η οποία προοριζόταν να αντικαταστήσει τον Χριστιανισμό. Παράλληλα, το δόγμα και η λατρεία δεν θα είχαν μεγάλη σημασία, το μόνο που θα μετρούσε ήταν η ηθική, μια κοινωνική ηθική που θα βασιζόταν στα αισθήματα αδελφότητας και αλληλοβοήθειας. Οι περισσότεροι από τους φίλους και οπαδούς του είδαν σε αυτό αλλαγή προσανατολισμού, σχεδόν προδοσία σε σχέση με το επιστημονικό και ερευνητικό πνεύμα που ενέπνεε τα προηγούμενα κείμενά του. Μόνο αργότερα, το έργο του *Nouveau christianisme* θα μελετηθεί από τους σαινσιμονιστές». Αναφορά στο A. Picon, *Οι σαινσιμονιστές*, *ό.π.*, σσ. 45-46.
26. Ν. Βαγενάς, «Ο ουτοπικός σοσιαλισμός των αδερφών Σούτσων», *ό.π.*, σ. 55.

27. Ενδεχομένως σε αυτό το σημείο διακρίνεται η απήχηση των σαινσιμονικών ιδεών βλ. στο, Π. Σούτσος, *Ο Μεσσίας*, ό.π., σ. κγ.
28. A. Picon, *Οι σαινσιμονιστές*, ό.π., σ. 103
29. «Ο Βασιλεύς μας είναι Βασιλεύς προόδου, Βασιλεύς ελευθέρων ιδεών· δεν εννοεί όμως ικανούς και πεπαιδευμένους τους γνωρίζοντας μόνον γλώσσας, επειδή αι γλώσσαι τί άλλο είναι πάρα όργανα μαθήσεως και όχι μάθησις, αλλ' εννοεί πεπαιδευμένους και ικανούς τους δυναμένους να οργανίσωσι, να σχεδιάσωσι σύστημα διοικητικων ιδεών, και να το βάλωσιν εις ενέργειαν». Εφημ. *Ήλιος*, αρ. 2, 27.6.1833, σ. 6.
30. Εφημ. *Ήλιος*, αρ. 12, 1.8.1833, σ. 47.
31. Σύμφωνα με τον Engels: «Πράγματι το να παροτρύνει κανείς τους Γάλλους του 1815 να συμμαχήσουν με τους νικητές του Βατερλώ απαιτούσε μεγαλύτερη τόλμη από το να ξεκινήσει λογομαχίες με γερμανούς καθηγητές (...) και μάλιστα όχι μόνο τόλμη αλλά και ιστορική διορατικότητα». Αναφορά στο Χριστίνα Γιαννούλη, «Το τέλος της εκμετάλλευσης και η βασιλεία των παραγωγών. Η σαινσιμονική ουτοπία», *Ουτοπία 37* (Οκτώβριος Δεκέμβριος 1991).
32. Μαρία Μενεγάκη, «Ο Henri de Saint-Simon», ό.π.
33. Εφημ. *Ήλιος*, αρ. 33, 27.10.1833, σ. 133
34. Αντίστοιχες απόψεις ανιχνεύονται στο Γάλλο ρομαντικό, φιλελεύθερο Βιλλμαίν, ο οποίος πιστεύει ότι η Ευρώπη είναι ένα ενιαίο πολιτικό και πολιτισμικό σύνολο. Μάλιστα υπάρχουν χαρακτηριστικές ομοιότητες ανάμεσα σε κείμενό του και ένα άρθρο του Π. Σούτσου: «Η πιο σπουδαία νίκη που κατήγαγαν ο χριστιανισμός και η ανθρωπότητα ήταν ότι αφόπλισαν εκ των προτέρων τους αρχαίους καταστροφείς του πολιτισμού, ότι νίκησαν τη βαρβαρότητα, καλύπτοντας με τις τέχνες μας τις έρημους όπου αυτή κατοικούσε. Και ότι, αντί για εκείνα τα άχρηστα τείχη που ύψωναν οι Ρωμαίοι στις εσχατιές της αυτοκρατορίας τους, ένωσαν όλους τους λαούς με τους δεσμούς των ηθών και της διάνοιας (...) Αυτή η Ευρώπη, η σοφή, η φιλόπονη, η Ευρώπη του πολέμου και του εμπορίου, έλκοντας τη δύναμη της από την επιτηδειότητα της τέχνης τού να νικά, η περισσότερο γενναία από τους βάρβαρους λαούς αυτή η Ευρώπη που εξάντλησε όλες τι διαφθορές, που δοκίμασε όλες τις εμπειρίες μοιάζει ακλόνητη στην πολιτική της διάρκεια». Αναφορά στο, Γιάννης Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρηγοπούλου*, ΙΙΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2012, σ. 191.
35. Εφημ. *Ήλιος*, αρ. 3, 30.06.1833, σ. 13.
36. Η ιδέα είναι του Χέρντερ και του γερμανικού ιδεαλισμού γενικά. Σχετικά, βλ., Nicholas A. Germana, *The Orient of Europe: The Mythical Image of India and*

Competing Images of German National Identity, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2009, σσ. 18-61.

37. Τον Απρίλιο του 1832, οι σαινσιμονιστές αποσύρονται σε ένα κοινόβιο στο Μενίλ-μοντάν. Σύμφωνα με τον Picon, στις συζητήσεις που διεξάγονται ανάμεσα στους σαινσιμονιστές, «υπήρχε αυξανόμενο ενδιαφέρον για την πανάρχαιη Ανατολή, η ένωση της οποίας με την Δύση θα επέτρεπε την αναγέννηση της ανθρωπότητας». Σχετικά, Antoine Picon, *Οι σαινσιμονιστές*, ό.π., σ. 138. Βλ., επίσης Osama Abi-Mershed, *Apostles of Modernity. Saint-Simonians and the Civilising Mission in Algeria*, Stanford, California, 2010.
38. Π. Σούτσος, *Ο Μεσσίας*, ό.π., σ. σ'.
39. Αυτόθι, σ. οζ'-οή'.
40. Δ. Φούφουλας, «Οι σαινσιμονιστές για την επαναστατημένη Ελλάδα», ό.π., σ. 85.
41. Φ.Πυλαρινός, εφημ. *Ήλιος*, αρ. 31, 17.10.1833, σ. 116.
42. Για τον όρο παγκόσμιος κοινωνισμός: «Από την άλλη πλευρά, η πίστη στη συμπαντική αρμονία και στη μεστή ερωτική ενότητα απαντά κυρίως στο έργο του Σ. Φουριέ, πολύ περισσότερο από ό,τι στη σκέψη του Saint-Simon. Στον Φουριέ γίνεται λόγος για την παγκόσμια έλξη (L'Attraction Universelle), ως συνεκτική δύναμη όλων των φυσικών φαινομένων. Η επαφή του Πυλαρινού με τη σχολή του γάλλου ουτοπιστή θα μπορούσε να θεωρείται βέβαιη, δεν φαίνεται όμως να πηγαίνει σε βάθος». Β. Καραφουλίδου, *Από τον κοινωνισμό*, ό.π., σ. 39.
43. Γ. Βελουδής, «Οι Σούτσοι και το γλείψιμο», ό.π., σ. 88.
44. *Αυτόθι*, σ. 91.
45. Π. Σούτσος, *Η κιθάρα*, Εκ της τυπογραφίας Αγγελίδων, Αθήνα 1835, σσ. 114-115.
46. Ν. Βαγενάς, «Ο ουτοπικός σοσιαλισμός των αδερφών Σούτσων», ό.π., σ. 47.
47. Π. Σούτσος, *Ο Λέανδρος, Ναύπλιο*, Εκ της τυπογραφίας Κωνταντίνου Τόμπρα Κυδωνιέως και Κωνσταντίνου Ιωαννίδου Σμυρναίου, 1834, σ. 68.
48. Α. Σούτσος, *Ο Εξόριστος του 1831*, Εκ της βασιλικής τυπογραφίας, Αθήνα 1835, σ. 26.
49. Νίκος Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού*, Σάκκουλας, Αθήνα 1996, σ. 172.
50. Αντώνης Λιάκος, «Η διάθλαση των επαναστατικών ιδεών στον ελληνικό χώρο, 1830-1850», *Τα Ιστορικά* 1 (1983), σσ. 121-144.